

KADOC

Documentatie- en onderzoekscentrum
voor religie, cultuur en samenleving

Interfacultair centrum K.U.Leuven

NIEUWSBRIEF

01|02|03|04|05|06|07|08|09|10|11|12|2004

Werkten mee aan dit nummer / Lieve Claes / Jan De Maeyer / Bernadette De Meyer / Carine Dujardin / Annick Duym / Patrik Jaspers / Luc Vints

Vormgeving / Alexis Vermeylen

Druk / Peeters, Herent

Verschijnt tweemaandijks / wordt op aanvraag kosteloos toegezonden

Kantoor van afgifte / 3000 Leuven 1

Verantwoordelijke uitgever / Emiel Lamberts / Schoonzichtlaan 52 / B- 3020 Herent

KADOC / Documentatie- en onderzoekscentrum voor religie, cultuur en samenleving

Adres / Vlamingenstraat 39 / B - 3000 Leuven

Telefoon / 016 32 35 00

Fax / 016 32 35 01

E-mail / postmaster@kadoc.kuleuven.ac.be

Internet / <http://www.kadoc.kuleuven.ac.be>

Giften voor KADOC / kunnen worden overgemaakt op reknr.432-0000011-57 van de K.U.Leuven met vermelding 'gift KADOC TQO-MECEN1-P3610'. Vanaf 30,00€ wordt een fiscaal attest bezorgd.

Cover: illustratie van Frans Mertens in Peerke Kustermans. Het vroolijk verhaal van een kleinen kleermaker, geschreven door Peter Crassaerts en ca. 1940 uitgegeven door Het Spectrum, Utrecht [Antwerpen, Stadsbibliotheek]

- 4 De "KX-files"
Uniek historisch erfgoed op KADOC
- 7 KADOC II
Onthulling gedenkplaat
- 8 Wederopbouw en monumentenzorg
Verslag van een internationaal symposium
- 13 Het beleg van Antwerpen
Het oorlogsdagboek van Arthur Verhaegen
- 14 Het Kruis der Zonden
Tentoonstelling over schilder-graficus Frans Mertens

4	7	8
13	14	14

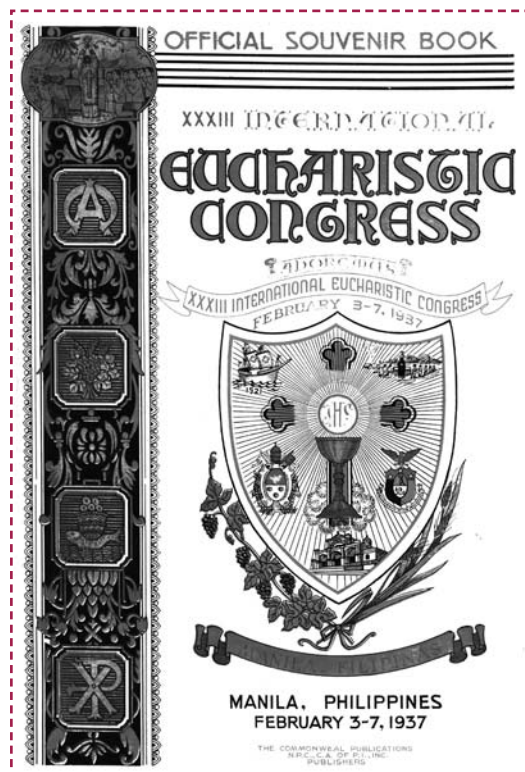

De “KX-files” Uniek historisch erfgoed op KADOC

Herverzekering van Brabant tegen de sterfte der landbouwpaarden, Ligue patriotique contre l'alcoolisme, Limburgse schuttersgilde, Fédération des institutions de plain air et de l'enfant inadapté, Aartsbroederschap van de Heilige Familie, Toemeka (Toegankelijkheid van de media voor kansarmen), Signis (L'association catholique mondiale pour la communication) ... Deze brede waaier van organisaties vindt zijn neerslag in de zogenaamde KX-collectie. In KADOC is die KX een begrip. Het is een van de meest geraadpleegde bibliotheekcollecties, die inhoudelijk het volledige documentatie- en onderzoeksveld van het centrum bestrijkt en qua aard nauw aansluit bij het archiefbestand.

De uniciteit van de collectie ligt in het feit dat ze alle publicaties van intermediaire organisaties die een periodiek karakter vertonen bevat, de tijdschriften uitgezonderd. Publicaties van een zelfde organisatie die op onregelmatige tijdstippen worden uitgegeven, maar inhoudelijk een zelfde reeks vormen, worden samengebracht. Op die manier kunnen publicaties die van inhoud, vorm, periodiciteit en zelfs corporatienaam verschillen als een geheel worden bewaard, ontsloten en voor de gebruiker beschikbaar gesteld.

De KX-collectie is een uniek voorbeeld van zogenaamde “grijze literatuur”, het speerpunt van de collectievorming. KADOC richt zich immers niet op wetenschappelijke werken - om geen duplicaat te vormen van de bestaande wetenschappelijke bibliotheken -, maar wel op bronnen en efemera of “grijze literatuur”. Het betreft publicaties die in de maatschappelijke organisaties, het onderwijs, de gezondheidszorg, de wereld van kunst

en cultuur, de politiek, de Kerk enz. werden gebruikt, vaak in eigen beheer werden uitgegeven en al dan niet in grote oplage werden verspreid. De KX-collectie bevat uitgaven van zowel invloedrijke en gevestigde maatschappelijke organisaties, als kleinere of onbekende groepen. In sommige gevallen, zoals bijvoorbeeld bij het Oeuvre des dames de charité de la miséricorde de Belgique, gaat de collectie terug tot de 19de eeuw en wordt ze op weinig andere plaatsen bewaard.

Illustratie: Herinneringsalbum aan het 33ste Internationale Eucharistische Congres, dat in 1937 in Manila werd gehouden.

Congressen, jaarverslagen en programma's

Vlaanderen/België telt een brede waaier van organisaties die op diverse terreinen actief waren. Ze maakten jaarprogramma's op, organiseerden congressen en produceerden jaarverslagen, vaak in een heel uiteenlopende vorm, gaande van goed afgewerkte en commercieel uitgegeven publicaties tot documentatiemappen, werkdocumenten, folders enz. Van de organisaties die zich in het interactiegebied "religie, cultuur en samenleving" bevinden, brengt KADOC dat materiaal samen. De verzameling bevat nu 1160 congresreeksen, 752 reeksen jaar- en activiteitenverslagen en 516 programma's.

Het brede maatschappelijke veld is in de collectie vertegenwoordigd: van partijpolitiek (CVP), arbeidersbeweging en haar deelorganisaties (Vlaamse Sociale Weken, christelijke vakcentrales, KWB, KAV, ACV, ACW), landbouwersbeweging (BB, ABB, CERA, KLJ, KVLV), werkgeversbeweging (Sociale Dagen voor Werkgevers, VKW) en zelfstandige ondernemers (Unizo) tot jeugdwerk en jeugdorganisaties (KAJ, VKAJ, KSA, VKSJ, scouts, Chiro).

Zowel binnenkerkelijke ontwikkelingen (Congressen der Maatschappelijke en Katholieke Werken, Roepingendagen, Vlaamse Kerkdagen, Kerkwerk Multiculturele Samenleving) als activiteiten op het terrein van cultuur en media (Davidsfonds, Dag van de Media), onderwijs (NSKO, NVKMO), gezondheidszorg (LCM, Caritas, VVI), liefdadigheid (Sint-Vincentius-a-Paulogenootschappen), kunst (Sint-Lucasscholen) of wetenschap (Congres Scientifique International des Catholiques, Academica Unio Catholicas Aduvans Missiones) kunnen worden gevolgd. Ook de uitgaven van internationale congressen worden op KADOC bewaard, zoals de Internationale Eucharistische Congressen en die van het Wereldverbond van de Arbeid.

Jaarboeken, catalogen, encyclieken en herderlijke brieven

Naast die kerncollectie bevatten de KX-en ook palmaressen (105 reeksen), jaarboeken (484 reeksen), almanakken (127 reeksen), encyclieken (250-tal documenten, Nederlandstalige en Franstalige versies), herderlijke brieven (3300-tal documenten), directoria (kalenders voor de dagelijkse missen en officies) en calendaria (lijst der heiligen en hun feestdagen) (20 reeksen), catalogen (325 reeksen), agenda's (90 reeksen), catechismussen (260) en bedevaartboekjes (56).

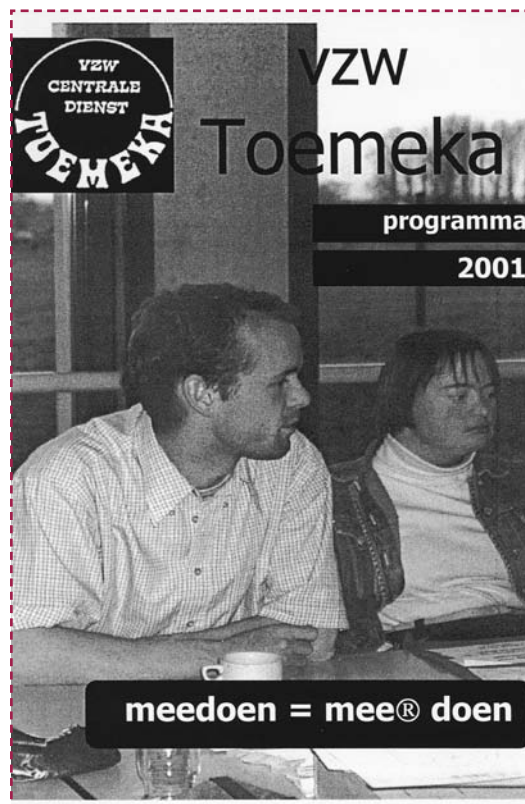
Inhoudelijk het meest divers is de collectie jaarboeken, die zowel kerkelijke en diocesane jaarboeken (*Katholiek jaarboek van België/Annuaire catholique de Belgique*), missiejaarboeken (o.a. van de inlandse kerken van Kongo en Rwanda-Burundi) en literaire jaarboeken (Felix Timmermansgenootschap), als jaarboeken van maatschappelijke organisaties (KLJ, KVLV, KWB, KSJ, KSA, Caritas Catholica e.a.) bevat. Nuttig voor biografisch onderzoek zijn de ledenlijsten en adresboeken van religieuze instituten en maatschappelijke organisaties. Inzake jeugdliteratuur zijn vooral de jaarboeken van de uitgeverij Averbode relevant (o.a. diverse reeksen kerst-, paas- en vakantieboeken, gediversifieerd per leeftijd).

Voor onderwijsgeschiedenis zijn de palmares en jaarboeken van scholen en oud-leerlingenbonden van belang. Ze bieden een zicht op het onderwijsaanbod en de evaluatiemethodes en bevatten relevante biografische informatie. De catalogen zijn een interessante erfgoedreeks voor de studie van het veld cultuur en media. De collectie gaat terug tot ca. 1890 en bevat publicatielijsten van een groot aantal uitgeverijen van katholieke signatuur (bv. Brepols), maar ook van sociale organisaties (bv. Intersoc) en van kunstateliers (bv. Slabbinck).

Een deel van de publicaties is sterk binnenkerkelijk georiënteerd, zoals de jaarboeken van de bisdommen, religieuze instituten en lokale kerken, de encyclieken en herderlijke brieven, de liturgische jaarboeken, directoria en calendaria en de catechismussen. Ze laten toe om de binnenkerkelijke ontwikkelingen over een tijdspanne van bijna tweehonderd jaar te volgen. Zo illustreert de collectie bedevaartboekjes de nauwe band die in het verleden bestond tussen religie en samenleving. Bedevaarten waren niet alleen diocesane initiatieven, ook jeugdbewegingen (BJB, KAJ), maatschappelijke organisaties (KWB) en zelfs legeraalmoezeniers (Internationale Militaire Bedevaart) waren op dat terrein actief.

Illustratie: catalogoog van de uitgeverij Desclée, Lefebvre et Cie. uit 1890 en programma van Toemeka uit 2001.

Geïntegreerde ontsluiting

KADOC koos voor een ontsluitingsstrategie die de uniciteit en waarde van de collectie goed tot hun recht laten komen. Vanuit de vaststelling dat de onderzoeker vaak worstelt met de zeer uiteenlopende en weinig herkenbare publicaties van de talrijke organisaties die (hebben) bestaan, is ervoor geopteerd om de periodieke publicaties van een zelfde 'uitgever' samen te brengen. Die ontsluiting is zeer arbeidsintensief en vergt een geoefend historisch en bibliografisch oog. De verwerking van iedere deelcollectie vraagt een intense voorbereiding, met aandacht voor het verleden van de organisatie, de wijzigingen in haar organigram, haar fusies en naamsveranderingen, haar regionale en lokale afdelingen en haar nationale en internationale vertakkingen.

Gezien het arbeidsintensieve karakter van de verwerking is een deel van de collectie nog manueel ontsloten. Het accent ligt nu echter op een systematische integratie van de collectie in de geautomatiseerde catalogoog (nu Libis, binnenkort Aleph). Op dit ogenblik zijn reeds 4286 KX-beschrijvingen (400-tal reeksen) ingebracht. Van iedere publicatie wordt een gedetailleerde titelbeschrijving gemaakt. Het systeem van relaties en verwijzingen laat toe om de documentreeksen in hun complexiteit te verwerken, zodat de gebruiker het gezochte via meerdere toegangen kan terugvinden. De globale reeksbeschrijving is vaak een belangrijke aanwijzing, alsook de inhouds- en corporatietrefwoorden. Bij de geautomatiseerde ontsluiting ligt het accent op de verwerking van de hoofdbronnen, met name de regionale, nationale en internationale katholieke organisaties. Er wordt ook zoveel mogelijk aansluiting gezocht bij de onderzoeks- en prospectieactiviteiten van het centrum.

Om de resultaten van het vooronderzoek optimaal te laten renderen worden de onderzoeksgegevens voortaan in de relationele databank ODIS (Intermediaire Structuren Vlaanderen) ingevoerd. De volledige geschiedenis van een organisatie, met haar stichtingsdatum, organigram, naamswijzigingen en zelfs leden (inclusief hun biografieën) en publicaties kunnen er op een gestructureerde manier worden ingebracht. Zowel de catalogoog als ODIS zijn raadpleegbaar via de website van KADOC.

De KX-collectie van KADOC is een goudmijn voor de onderzoeker. Het is een basiscollectie die toelaat om van ca. 1200 organisaties de geschiedenis, actiepunten, besluitvorming, ideologie en statutaire ontwikkeling te volgen, met inbegrip van fusies en naamsveranderingen en dat vanaf de stichting tot nu. Het is trouwens een documentatiecategorie die in weinig andere instellingen wordt bewaard.

*Carine Dujardin, Bernadette De Meyer
en Annick Duym*

KADOC II Onthulling gedenkplaat

Zoals bekend bouwt de K.U.Leuven voor KADOC in Heverlee een nieuw erfgoed-depot. Een groot deel van de kostprijs wordt gedragen door de universiteit zelf en door de belangrijkste maatschappelijke organisaties en de religieuze orden en congregaties. KADOC zelf staat in voor 40% van de bouwkosten. Daarvoor wordt een grootscheepse mecenaatscampagne gestart, waarover u later nog meer zal vernemen.

Op 14 september II. werden de afspraken over de financiering geformaliseerd. Daarbij werd een bezoek gebracht aan het magazijn in opbouw en werd er een gedenkplaat onthuld door rector André Oosterlinck, algemeen beheerder Vic Goedseels en KADOC-voorzitter Emiel Lamberts.

Wederopbouw en monumentenzorg

Verslag van een internationaal symposium

Van woensdag 1 tot zondag 5 september kwam een negentigtal wetenschappers en onderzoekers uit West-Europa en Noord-Amerika samen voor *Living with History, 1914-1964*, het derde Internationaal Restauratiesymposium gewijd aan de wederopbouw in Europa na de Eerste en de Tweede Wereldoorlog. De inhoudelijke voorbereiding ervan was in handen van Luc Verpoest (K.U.Leuven) en de subgroep "Living with History" van de KADOC-onderzoeksgemeenschap "Culturele Identiteit, Wereldbeeld en Architectuur in West-Europa 1815-1940". KADOC en het Raymond Lemaire International Centre for Conservation stonden in voor de praktische organisatie van het hele gebeuren.

De internationale ontmoeting viel samen met drie belangrijke verjaardagen. 90 jaar geleden startte de Eerste Wereldoorlog en werd een deel van het historische stadscentrum van Leuven vernield door de Duitse troepen. 60 jaar geleden kwam er een einde aan de Tweede Wereldoorlog. 40 jaar geleden ten slotte werd het Charter van Venetië, de 'grondkeure' van de moderne monumentenzorg, uitgevaardigd. Ook de locaties die werden aangedaan tijdens het symposium, konden inspirerend werken voor de deelnemers. De verschillende studiesessies vonden plaats in Leuven en Ieper, twee schoolvoorbeelden van de Belgische wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog, terwijl het symposium werd afgesloten met een bezoek aan het na de Eerste Wereldoorlog wederopgebouwde Bailleul en het Historial de la Grande Guerre in Péronne, beide in Noord-Frankrijk. De deelnemers werden dus zowel geconfronteerd met de verschrikkingen van de oorlog als met concrete voorbeelden van wederopbouw.

Binnen het cultuur- en kunsthistorische onderzoek was *Living with History* zeker een belangrijke gebeurtenis. Voor het eerst werd het thema van de wederopbouw in een internationaal comparatief perspectief benaderd. Tijdens de gesprekken en discussies kwamen tal van spanningen en contradicties met betrekking tot het fenomeen van de wederopbouw naar boven. Op basis daarvan formuleerde Nicholas Bullock (University of Cambridge) op de slotzitting een aantal voorlopige conclusies, die als leidraad kunnen fungeren bij het verdere onderzoek.

Symbolische betekenis

Dat monumenten en monumentenzorg een grote symbolische betekenis hebben, wordt treffend geïllustreerd door de manier waarop er in tijden van oorlog mee wordt omgegaan. De vernietiging van het gekoesterde patrimonium en de vertrouwde leefomgeving wordt steeds ervaren als een aanslag op de eigen identiteit. Het is daarom een bruikbaar propagandamiddel om de agressors voor te stellen als barbaren, zoals tal van voorbeelden uit de Eerste Wereldoorlog tonen. Daartegenover staan de door de bezetter ontplooides initiatieven op het vlak van de monumentenzorg. Zo wortelde de Duitse interesse voor de ruïnes van Belgische abdijen tijdens de Eerste Wereldoorlog zeker in de vooroorlogse culturele belangstelling, maar was ze ook ingege-

Illustratie: Duitse hogere officieren tussen de ruïnes van de abdij van Orval. De foto werd gepubliceerd in Die Klosterbauten der Cistercienser in Belgien, een uitgave van Paul Clemen en Cornelius Gurlitt uit 1916 in opdracht van het Kaiserlich Deutsche Generalgouvernement in Belgien. [Leuven, K.U.Leuven, Centrale Bibliotheek]

ven door een streven naar een positief imago. Het spreekt voor zich dat gelijkaardige symbolische aspecten ook een rol gaan spelen bij de wederopbouw na het oorlogsgeweld. Over de wederopbouw van leper bijvoorbeeld ontstond een controverse. Sommigen pleitten voor het behoud van de ruïnes als blijvend symbool van de Duitse agressie of van de verschrikkingen van de oorlog. Anderen wilden de stad wederopbouwen: ze moest nog mooier dan voorheen uit haar as verrijzen, als symbool van de levenskracht van stad en natie. Dezelfde tegenstelling beheerste ook het debat over het herstel van de oorlogsschade aan de kathedraal van Reims.

Aan die discussies lagen tal van ideologische tegenstellingen ten grondslag, die hun oorsprong vonden vóór de oorlog. In het debat over leper speelden bijvoorbeeld de verschillende 19de-eeuwse benaderingen van de monumentenzorg mee. Het pleidooi voor het bewaren van de ruïnes ging terug op de opvattingen van John Ruskin. De Belgische architecten die pleitten voor de wederopbouw, hingen de ideeën van Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc aan, die een historiserende en vervollledigende restauratie voorstond.

Dat die opvattingen verschilden naar gelang het land of het moment, toont de aanpak van de kathedraal van Coventry aan. In tegenstelling tot tal van Belgische en Franse voorbeelden, waarbij na de Eerste Wereldoorlog werd geopteerd voor de volledige wederopbouw van de vernielde monumenten, bouwde men in Coventry naast de ruïnes van de tijdens de Tweede Wereldoorlog vernielde kerk een nieuwe kathedraal. Op die manier bewaarde men de herinnering aan het drama van de oorlog, maar drukte men evenzeer de wil uit te bouwen aan een nieuwe toekomst.

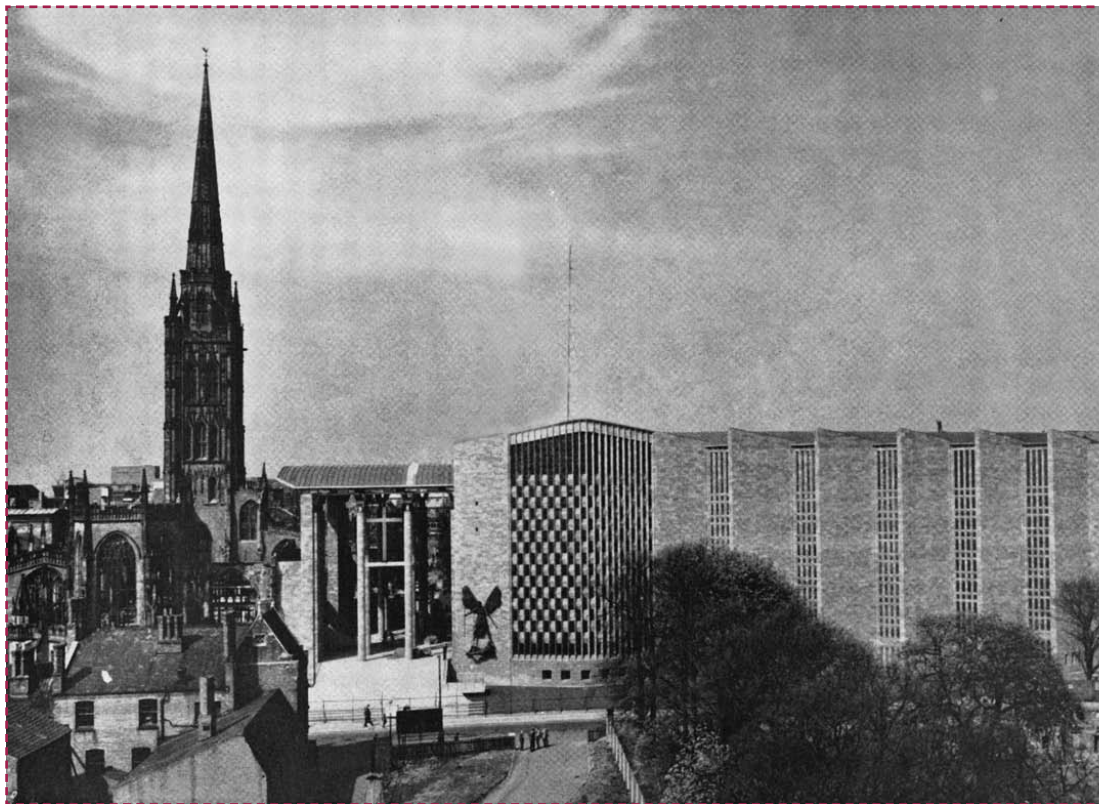
Door de ideologische tegenstellingen, vaak van politiek-maatschappelijke of religieuze oorsprong, kwamen tijdens de wederopbouw verschillende partijen tegenover elkaar te

staan. Diverse lezingen toonden aan dat noch de overheden, noch de bewoners of de architecten autonoom konden optreden. Het uiteindelijke resultaat werd bepaald door diegene die de overhand kon halen, of door het compromis dat de verschillende partijen sloten. Een prachtig voorbeeld van hoe verschillende ideologieën aanleiding kunnen geven tot een andere wederopbouw zien we in het Berlijn van na de Tweede Wereldoorlog. Daar verzezen op de Stalinallee in Oost-Berlijn woonblokken in een monumentale Sovjetstijl. Voor de huisvesting in het Hansaviertel in West-Berlijn opteerde men daarentegen voor modernistische architectuur.

Planning

De omvang van de oorlogsschade, zowel na de Eerste als na de Tweede Wereldoorlog, vereiste een doorgedreven planning en organisatie van de wederopbouw. Dat uitte zich in de verschillende landen door de oprichting van bijzondere ministeries, secretariaten of commissies. Maar ook op lokaal vlak waren er initiatieven om door middel van de wederopbouw te komen tot een mooiere en beter gestructureerde leefomgeving.

Na de Eerste Wereldoorlog verdedigden de architecten die de oorlog doorbrachten in Nederland en Engeland en daar in contact kwamen met de nieuwste opvattingen aangaande stedenbouw, een rationele en moderne benadering van het wederopbouwvraagstuk. Ze probeerden zowel op nationaal als op lokaal vlak hun ideeën door te voeren. Maar ideologische tegenkantingen en een pragmatische benadering van de wederopbouw waren er de oorzaak van dat hun opvattingen slechts mondjesmaat in de praktijk werden gebracht. Ze beschouwden zichzelf als slachtoffers van een gebrek aan planning omdat het gepaste juridische kader ontbrak dat hen toeliet de concrete wederopbouw te sturen.

Dat na de Tweede Wereldoorlog de wederopbouw veelal gebeurde volgens modernistische principes, hing zeker samen met het feit dat die architectuurstroming in het interbellum een ruime verspreiding had gekend. Maar ook het veranderde institutionele kader na de Tweede Wereldoorlog maakte onder meer in Frankrijk de resolute hertekening van de stedenbouwkundige aanleg van vernielde steden mogelijk. Enkel op die manier kon bijvoorbeeld het historische centrum van Caen voorzien worden van moderne flatgebouwen of kon de totaal verwoeste badstad Royan in een speelse, modernistische stijl worden heropgebouwd.

Illustratie: de ruïnes van de oude kathedraal van Coventry, waarvan de toren vrijwel intact bleef, naast de nieuwe kerk. De foto is genomen uit Coventry Cathedral (1962). [Leuven, K.U.Leuven, Campusbibliotheek Arenberg]

De wederopbouw in de praktijk

De wederopbouw gebeurde natuurlijk steeds in een concrete periode en op een concrete plaats, en ging gepaard met tal van praktische problemen. In eerste instantie was er de roep van gevluchte en ontheemde mensen om hun buurt en huis terug op te bouwen. Daarbij stelde zich de vraag naar de financiering, terwijl de materiaalschaarste een belangrijke invloed uitoefende op de kwaliteit van de effectief gerealiseerde wederopbouwarchitectuur. Het is net binnen die concrete context dat de tegengestelde opvattingen over architectuur en stedenbouw naar voren kwamen. Vaak was er een conflict tussen zij die een historiserende wederopbouw voorstonden, en zij die de wederopbouw zagen als een kans om hun moderne ideeën door te voeren. In de meeste gevallen resulteerde die tegenstelling in een compromis. Zo merkt men na de Eerste

Wereldoorlog het samengaan van respect voor het uitzicht van de historische omgeving met de moderne eisen in verband met hygiëne, comfort en techniek, hetgeen geïllustreerd werd door een lezing over de wederopbouw van vernielde steden in Oost-Pruisen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bij de wederopbouw tijdens en na de Tweede Wereldoorlog zijn eveneens tal van referenties naar de historische stad en de traditionele architectuur aanwezig, onder meer bij de wederopbouw van de Nederlandse stadjes Middelburg, Rhenen en Wageningen en in de eerste wederopbouwplannen voor Rotterdam. De modernistische wederopbouwarchitectuur bevat dan weer vaak verwijzingen naar nationale of regionale architectuurtradities. Bij de bouw van flatgebouwen in Groot-Brittannië bijvoorbeeld werd gerefereerd aan de 18de-eeuwse voorbeelden van groepswoningbouw in Bath, terwijl in de moderne volkshuisvesting in Italië regionalistische elementen zijn terug te vinden.

Van nationaal naar werelderfgoed

De beide wereldoorlogen werden gevoerd tussen nationale staten. Desondanks bevorderden zij de internationale uitwisseling, omdat de allianties tussen verschillende staten tegen een gezamenlijke vijand de contacten in de hand werkten. Daarnaast was er ook het fenomeen van de oorlogsvluchtelingen die in den vreemde kennis konden nemen van andere en nieuwe ontwikkelingen, die zij bij hun terugkeer in hun eigen land importeerden. De Engelse opvattingen over de *garden city* kenden op die manier na de Eerste Wereldoorlog een ruime verspreiding op het Europese vasteland.

Maar ook de visie op monumenten en monumentenzorg veranderde binnen de context van oorlog en wederopbouw. De traumatische ervaring van het verlies lag vaak aan de oorsprong van een internationaal debat. En ook recente voorbeelden, zoals de vernietiging

van de Boeddhabeelden van Bamiyan in Afghanistan, tonen hoe de vernietiging van een stuk werelderfgoed aanleiding geeft tot heftige internationale reacties.

Natuurlijk werd op het symposium het laatste woord over de wederopbouw in Europa na de Eerste en de Tweede Wereldoorlog lang niet gezegd. De talrijke internationale contacten die er werden gelegd, kunnen het verdere onderzoek zeker stimuleren. Daarom ook zullen de referaten worden gepubliceerd in de reeks KADOC-Artes, zodat ze voor een breed publiek toegankelijk zijn.

Jan De Maeyer en Patrik Jaspers

Illustratie: de Notre Dame van Royan, een voorbeeld van de modernistische stijl waarin de stad na de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog is gebouwd.

Het beleg van Antwerpen Het oorlogsdagboek van Arthur Verhaegen

Zeer recent maakte de familie Verhaegen nog een aantal preciosa over als aanvulling bij het reeds uitgebreide en vaak geconsulteerde familiearchief Lammens-Verhaegen. De documenten doken totaal onverwacht op bij het ontruimen van het laat-18de-eeuwse stadshotel van de familie in Gent. Het betreft pareltjes van egobronnen zoals het tot op heden onbekende "Souvenir de famille recueilli par Jules Lammens, remontrant au 24 juillet 1706 et s'arrêtant au 24 déc. 1905" en een intrigerend reisverslagboek "Voyage en Italie 1900" van Pierre Verhaegen (1873-1953). Het hoeft geen betoog dat beide egodocumenten een schat aan informatie bevatten over de identiteit en de mentaliteit van 19de- en begin-20ste-eeuwse elites, hun netwerken, hun perceptie van politieke en culturele veranderingsprocessen enz.

Maar de grootste verrassing was toch wel het dagboek dat Arthur Verhaegen (1847-1917) bijhield tijdens het beleg van Antwerpen bij het begin van de Eerste Wereldoorlog. Uit verontwaardiging over de Duitse inval, de aangerichte materiële schade en het psychische leed van de burgerbevolking tijdens de eerste oorlogsweken (bv. in Dinant, Aarschot en Leuven) engageerde de politicus zich als oorlogsvrijwilliger. Als ingenieur werd hij door de generale staf als adviseur gehecht aan de genietroepen. Meer specifiek moest hij het oorlogsklaarmaken van de Antwerpse forten, de organisatie van de verdedigingslinies en de aanleg van obstakels tegen het oprukkende Duitse leger opvolgen.

Illustratie: Antwerpen gebombardeerd door een zeppelin in de nacht van 25 op 26 augustus 1914. [Antwerpen, Stadsarchief]

De ironie van het lot wil dat Verhaegen als lid van de jonge Rechterzijde de bouw van de fortengordel nog had bekritiseerd. Het beeld dat Verhaegen van 16 augustus tot 2 oktober 1914 ophing van die voorbereidingen, de eigenlijke slag om Antwerpen en de terugtrekking van het Belgische leger is niet alleen persoonlijk, maar ook ontluisterend. Met een scherp oog schetste de ingenieur die terug in hem naar boven kwam, de gebreken van de verdedigingswerken en de lacunes in de bewapening van de forten. Pijnlijk is het beeld van de onenigheden, persoonlijke spanningen en rivaliteiten tussen de bevelvoerders.

Het Antwerpse oorlogsdagboek van Verhaegen, neergepend in een klassiek schoolschriftje, is een boeiend tijdsdocument. Het biedt een blik op de persoonlijke worsteling van een vooraanstaande uit het Belgische maatschappelijke bestel met "Living with History". Met stijgende ontzetting noteerde hij hoe bom na bom het historische stadscentrum van de havenstad dreigde te worden vernietigd.

Jan De Maeyer

Het Kruis der Zonden

Tentoonstelling over schilder-graficus Frans Mertens

Op 27 augustus vond op KADOC de vernissage plaats van de tentoonstelling *Het Kruis der Zonden*.

Die brengt het werk van de kunstcriticus, schilder en graficus Frans Mertens opnieuw voor het voetlicht. In kort bestek wordt zijn biografie geschetst, zijn artistieke vriendenkring in beeld gebracht, een selectie van zijn religieuze oeuvre getoond en op zijn minder gekende werk als illustrator gefocust. De tentoonstelling werd samen met het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC, Heverlee) opgezet.

Frans Mertens werd in 1908 geboren in een artistieke familie in Borgerhout. Vanaf het einde van de jaren 1920 kwam zijn kunstzinnigheid tot uiting. Hij ontwierp toneeldecors en -kostuums, tekende vlaggen en maakte talloze krijt-, pen- en penseeltekeningen. Opvallend waren zijn "geschilderde grotesken", maatschappijkritische persiflages op de burgerij en de politiek. Zijn eerste tentoonstellingen bleken echter geen succes. Zijn werk werd zeer kritisch beoordeeld en door velen afgewezen. Vanaf het midden van de jaren 1930 kregen religieuze thema's de overhand. Het was de periode van zijn grote reizen naar Spanje, Noord-Afrika en Palestina, die resulteerden in talrijke tekeningen. Toen kreeg Mertens ruimere erkenning. Terzelfder tijd ontpopte hij zich als essayist. In bladen als *Jong Dietschland* en *Volk* toonde hij regelmatig zijn scherpe pen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zette Mertens zijn werk als schilder en essayist voort en engageerde hij zich in het culturele en artistieke leven. Dat werd hem na de oorlog ten kwade geduid, maar zijn zaak werd zonder

stafrechterlijk gevolg geklasseerd. Hij trok zich nu meer en meer terug, maar bleef wel schilderen (landschappen, vrouwenfiguren, religieuze thema's), tot hij in 1966 zijn penseel definitief neerlegde. "Al wat ik te zeggen had, heb ik gezegd; het overige is ballast." Zijn schrijven scherpte hij daarentegen nog regelmatig in kunstkritische bijdragen in de *Gazet van Antwerpen*, in *Kerk en Leven* en in opgemerkte kunstenaarsmonografieën. Op die manier legde hij de basis van de artistieke erkenning van bijvoorbeeld Alfred Ost en Prosper De Troyer. Frans Mertens overleed in 1993.

Eigenzinnig schilder met ruime artistieke vriendenkring

Het eerste deel van de tentoonstelling biedt een kort overzicht van het leven en het werk van Mertens. Foto's, archiefstukken - zoals zijn schoolrapport met een maximum voor tekenen - en publicaties brengen samen met originele tekeningen en schilderijen de eigenzinnige figuur van Mertens opnieuw tot leven. We leren hem kennen als iemand die, zoals veel van zijn tijdgenoten in de jaren 1930, worstelde met de moderniteit, waarbij hij zich tot op het einde van zijn leven afzette tegen alle '-ismen'. Als katholieke Vlaams-nationalist streefde hij naar een 'volksverbonden' kunst.

Vervolgens wordt zijn artistieke vriendenkring geschetst. Op jonge leeftijd al was hij in contact gekomen met Felix De Boeck, Alfred Ost, Flor Van Reeth en Prosper De Troyer, die zijn werk ontegensprekelijk hebben beïnvloed. Van hen is op de tentoonstelling werk te zien. Ook later maakte Mertens vele vrienden in de (Vlaamse) wereld van de beeldende

kunsten en de literatuur, hoewel hij nooit tot een kunstgroep of -kring heeft behoord. Een 'reuzenalbum' leert hen en hun werk aan de bezoeker kennen.

Gewaardeerd ontwerper en illustrator

In een derde deel wordt een beperkte selectie - 15 doeken en panelen uit de jaren 1930-1960 - getoond van het religieuze oeuvre van Frans Mertens, om ten slotte stil te staan bij zijn minder gekende, maar daarom niet minderwaardige teken- en illustratiewerk. Van het einde van de jaren 1920 tot in het begin van de jaren 1940 maakte Mertens talloze lino-sneden, etsen en tekeningen. Met zijn lino-sneden schreef hij zich in in de traditie van Frans Masereel, Joris Minne, Jozef Cantré e.a. Ze vonden hun weg op programmafolders en publicaties van Jozef Simons en Bert Peleman

Illustratie: Memento, een lino-snede van Frans Mertens uit 1930.

(diens eerste dichtbundel *Tocht* uit 1934), in missiekalenders en tijdschriften als *Jong Dietschland*.

In die zelfde periode - ca. 1927-1932 - ontwierp Mertens een tiental vlaggen voor verenigingen in het Antwerpse. Ze worden gekenmerkt door hun moderne, haast avant-gardistische vormgeving die als "opzienbarend en uniek" werd omschreven. Die stijl is ook te zien in zijn toneeldecors en -kostuums. Hij volgde het experimentele theater, met boegbeelden als het Vlaamsche Volkstooneel en de Franstalige toneelauteur Michel de Ghelderode, trouwens van nabij.

Voor in de tweede helft van de jaren 1930 en het begin van de jaren 1940 leverde Mertens band- en tekstillustraties voor talrijke publicaties. De vermelde reizen waren daartoe zeer vruchtbaar. De tekeningen en schetsen die hij toen maakte, vonden hun weg in de publicaties van zijn reisgezel Ernest Van der Hallen, uitgegeven bij Het Spectrum en Davidsfonds: het meermaals herdrukte *Charles de Foucauld*

(1937), *Tussen Atlas en Pyreneeën* (1938), *Cheiks, pelgrims en rabbijnen* (1940) en *Oost-zuid-oost: herinneringen aan Libye, Egypte, Syrië en Turkije* (1941). Ook illustreerde hij de 'fantastische' verhalen van Michel de Ghelderode in *Kerst-kronijk* en *Kronieken over torens, landschappen, feesten en mensen van Vlaanderen* (beide in 1942). Zowel de publicaties als een selectie van de originele tekeningen zijn op de tentoonstelling aanwezig.

Het Kruis der Zonden. Frans Mertens, schilder en graficus loopt nog tot 30 oktober in de pandgangen van KADOC. De tentoonstelling is gratis toegankelijk van maandag tot vrijdag van 9 tot 17 uur en op zaterdag van 9 tot 12.30 uur. Voor de bezoekers is er een gratis catalogoogje (16 blz.) ter beschikking. Dat kan ook telefonisch of per e-mail worden aangevraagd en kost dan 5 euro (incl. administratie- en verzendingskosten).

Luc Vints

Illustratie: tekening van Frans Mertens, gemaakt tijdens een van zijn reizen naar Noord-Afrika.

Een ordebetrachtende anarchist

Drs. Rajesh Heynickx (aspirant FWO-K.U.Leuven) bracht op de vernissage enkele "denkbewegingen bij Frans Mertens".

Een citaat: "Frans Mertens is niet enkel een schoolvoorbeeld van een kunstenaar die leefde in een romantisch essentialisme en daarom Vlaanderen met het katholiek geloof identificeerde, hij was vooral iemand die in een dubbele denkbeweging was vervat. Zowel een naar binnen treden, het opzoeken van een heilzame introspectie, als een naar buiten treden, het verlaten van het vertrouwde, kwam bij hem voor. In zijn

denken en artistiek werk bewoog hij zich in een grensgebied tussen het immanente en het transcendente, het vluchtige en het eeuwige. Hij ijverde voor een heel programmatistische wereld met vaste zekerheden, maar werd ook ten volle gecharmeerd door reizen, dromen, illusies, het vluchtige. Het is daarom niet toevallig dat de zwerver, een vaak opduikend motief in zijn werk, meestal een pelgrim is. In een pelgrim versmolten twee door hem sterk gewaardeerde facetten. Een pelgrim bezat het non-conformisme van de vagebond, maar had toch een omlijnd doel, een vaste religieuze bestemming voor ogen. De pelgrim was een ordebetrachtende anarchist. Hij combineerde het homogene met het heterogene."